

УДК 94(477.81/.82+100):711.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.03>

ЖИТЛОВА СФЕРА МІСТ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Денисюк Василь,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-1660-0070

У статті досліджено проблеми житлової сфери міст Західної Волині (Луцьк, Дубно, Рівне та ін.) в умовах Першої світової війни. Розвиток будівельної галузі напередодні війни визначався помітним економічним зростанням, характерним як для Правобережної України, так і для усїєї Російської імперії. Вагомим чинником у цьому контексті було домінування у містах деревинної забудови над кам'яною.

Проте вже на початку війни виникла «житлова криза», що було зумовлено низкою обставин. У статті охарактеризовано такі чинники проблеми, як розквартирування військових, руйнація житлового фонду, зумовлена військовими діями, розширення кількості готелів, присутність біженців та переселенців у прифронтових містах тощо. Зокрема, поява мільйонів солдатів на фронтівій, а також штабних армійських інституцій на прифронтовій території призвела до помітного загострення житлової проблеми у містах та селах, у тому числі Західної Волині. Ситуація погіршувалася через значну кількість біженців та переселенців, для яких Волинь була одним із головних напрямків руху з польських територій. Нестача житлового фонду призводила до різного роду порушень санітарно-епідеміологічних норм та побутових і міжвідомчих конфліктів.

Будівельна галузь не могла отримати суттєві ресурси для розв'язання проблеми у зв'язку з критичними чинниками. Перш за все, це пов'язано з відсутністю достатньої кількості робочих рук (через мобілізацію та евакуацію населення у 1915–1916 рр.). Іншою причиною неспроможності будівельної галузі забезпечити потреби населення та армії була вкрай складна ситуація з будівельними матеріалами. Це було зумовлено як загальними економічними тенденціями у державі, так і транспортною кризою, що мала особливо виразний характер на прифронтових територіях. У підсумку ситуація в житловій сфері в роки Першої світової війни в містах Західної Волині вкрай ускладнилася і мала кризовий характер.

Ключові слова: Перша світова війна, житло, руйнування, біженець, переселенець, солдат, готель, розквартирування.

Denysiuk Vasyli. Housing in towns of Western Volyn in the conditions of the First World War

Problems of the residential sphere in towns of Western Volyn (Lutsk, Dubno, Rivne etc.) in the conditions of the First World War have been researched in the article. The development of the construction industry on the eve of the war was determined by a noticeable economic growth, characteristic of both Right-Bank Ukraine and the entire Russian Empire. An important factor in this context was the dominance of wooden buildings over stone in towns.

However, already at the beginning of the war, a «housing crisis» arose, which was caused by a number of circumstances. The article describes such factors of the problem as the quartering of the military, the destruction of the housing stock caused by military actions, the expansion of the number of hotels, the presence of refugees and displaced persons in the frontline towns etc. In particular, the appearance of millions of soldiers on the front and near-front territories led to an extreme aggravation of the housing problem in towns and villages, including in Western Volyn. The situation worsened due to a significant number of refugees and displaced persons, for whom Volyn was one of the main directions of movement from Polish territories. The lack of housing stock led to various violations of sanitary and epidemiological norms and conflicts.

The construction industry could not get substantial resources to solve the problem due to critical factors. First of all, this is due to the lack of a sufficient number of workers (due to mobilization and evacuation in 1915–1916). Another reason for the inability of the construction industry to provide needs of the population and the army was the extremely difficult situation with building materials. This was caused both by general economic trends in the state and by the transport crisis, which had a particularly pronounced character in the front-line territories. As a result, the situation in the housing sector during the First World War in the towns of Western Volyn became extremely complicated and had a crisis character.

Key words: World War I, apartment, destruction, refugee, displaced person, soldier, hotel, quartering.

Вступ. Перша світова війна стала військовим конфліктом, що призвів до катастрофічних результатів щодо людських жертв і руйнувань. Однією з головних проблем військового часу було питання будівельної інфраструктури. Приміщення були життєво необхідними як для військових, так і для мешканців населених пунктів регіону. У статті досліджено вплив війни на житлову сферу міст Західної Волині, перш за все, через руйнування та розселення великої кількості військових.

У фокусі уваги дослідження перебувала, головним чином, житлова сфера таких міст, як Луцьк, Дубно, Рівне, Сарни, Здолбунів (міста, що переважно контролювалися російською владою). Разом із тим до міст Західної Волині потрібно віднести і Ковель та Володимир, повітові центри, що із середини 1915 р. опинилися під німецько-австрійською окупацією. Окрім того, у регіоні було досить багато містечок та новопосталих міст, що мали велике значення у житловому аспекті, хоча формально і не відносилися до категорії міст. За чисельністю міста були не надто більшими за містечка. Головна відмінність полягала у виконанні адміністративних функцій. Тим не менше варто відзначити зростаючу диференціацію у розвитку міст на початку ХХ ст. через економічні чинники (наприклад, стрімкий розвиток Здолбунова).

Ключовим предметом наукової розвідки стало житло – приміщення для коротко- або довготермінового проживання цивільних та військових. Деякою мірою досліджено електричне освітлення, що з'являлося на початку ХХ ст. в містах Волині. Проте водопостачання, телефонний зв'язок як елементи поліпшення комфорту житла залишилися поза предметом дослідження. Це пояснюється як їх непоширеністю, особливо на прифронтовій території, так і тим, що ці питання потребують окремого та ширшого дослідження.

Історіографія. Питання впливу війни на цивільне населення ворогуючих сторін у роки Першої світової війни в останні десятиліття досліджувалося досить активно. Військові дії найпомітніше вплинули на масові руйнування міст на територіях, де йшли бойові дії. Цій темі присвячено низку наукових досліджень в англійській історіографії. У цьому відношенні варто відзначити роботи М. Проктор та С. Гібсона [20; 22]. Помітний внесок у розвиток теми впливу війни на населення українських територій, зокрема Правобережної України, у роки війни зробили праці вітчизняних істориків Т. Герасимова та О. Дем'янюка [1; 4].

Основна частина. Напередодні війни міста прикордонних губерній, у тому числі Волинської, розвивалися досить динамічно. Однак їх прикордонне становище разом з іншими чинниками негативно впливало на згаданий процес і позначалося на розбудові міст [1, с. 46–48]. Незважаючи на динамічний розвиток та розбудову міст на початку ХХ ст., навіть повітові центри губернії у цей час залишалися переважно з дерев'яною, а не кам'яною забудовою. За офіційною статистикою, у Дубно і Рівному була найбільша серед повітових центрів Волині частка кам'яних будівель (36,7% та 26,3% від загальної кількості будинків, решта – дерев'яні). У Луцьку та Володимирі-Волинському частка кам'яних приміщень була посередньою для губерньського рівня (13,3% і 10,2% відповідно). Однак у Ковелі цей показник був найнижчим серед повітових міст – 2,1%. У містечках та інших містах кам'яні будівлі зустрічалися вкрай рідко. Скажімо, у Полонному цей показник становив 0,5%. Варто відзначити і низьку чисельність населення міст Західної Волині напередодні війни. У 1904 р. у Рівному проживало 34 319, у Луцьку – 20 232, в Ковелі – 21 789, у Володимирі-Волинському – 12 555, у Дубно – 15 694 мешканців. Вартість житла як індикатор житлового питання у 1904 р. показували Луцьк та Рівне як повітові міста, де вона була особливо високою не тільки для Волині, а й для Правобережної України [3, с. 506, 508, 584].

Тотальна війна 1914–1918 рр. вимагала підпорядкування усіх ресурсів потребам війни. Багатомільйонні армії потребували величезної кількості їжі, одягу, взуття, зброї, будівельних матеріалів, палива, а також житлового забезпечення солдатів і офіцерів та армійських (штабних) структур. Кожне повітове місто було місцем квартирування армійських підрозділів ще до початку війни. До 1914 р. у кожному повітовому місті Волинської губернії, окрім Овруча, розміщувалося військове містечко, що складалося з основних (житлові, навчальні, адміністративні будівлі), допоміжних (пекарня, лазня, пральня, стайні) та господарських (сараї, навіси, склади, павільйони, льодовні, туалети, вигрібні ями) будівель. Такі гарнізони будувалися за визначеними вимогами та плануванням. Переважно йшлося про кам'яне будівництво [18, с. 66–67].

Однак гарнізонних містечок було недостатньо навіть для мирного часу. Поширеним тимчасовим рішенням у таких випадках була оренда приміщень для військових. Для цього відводилися переважно великі будівлі, де можна було розмістити роту (подекуди кілька рот) солдат одного полку. Окрім того, для обслуговування потреб солдатів потрібні були господарські будівлі, побудова яких доповнювала проблему для міських бюджетів [6, арк. 33–34 зв.; 15, арк. 11].

Після початку війни та мобілізації мільйонів військовозобов'язаних житлова проблема для забезпечення військових у край загострилася, особливо на прифронтових територіях. За наближення зими та фронту потреби військових у приміщеннях тим більше зростали, тому подекуди доводилося наймати квартири простих мешканців міста або хоча б кімнати в них.

Теза про постійне перебування солдатів у траншеях під час цієї війни стала дуже популярною. Однак насправді значна частина солдатів армії перебувала на прифронтових територіях. Це було характерно

як для Східного, так і для Західного фронту [20, р. 14–16]. Причини їх присутності у прифронтових містах могли бути різні: тимчасове розміщення у рамках ротації, недовга зупинка на шляху з/або на фронт, військовий гарнізон у місті. Значна кількість військових виконувала свої обов'язки при штабах військових частин, що розміщувалися в містах. Станом на 1917 р. на території Волинської губернії перебувало 11 гарнізонів загальною чисельністю 65,5 тис осіб. Загалом у квітні 1917 р. у військових частинах Південно-Західного фронту (територія Волинської та Подільської губерній) нараховувалося 2 315,1 тис солдатів і офіцерів [4, с. 113–114].

Лише в 1914 р. Рівненська міська управа виділила 29 029 крб. на найм приміщень для військ, 105 крб. – на опалення приміщень для військових, 1 082 крб. – на господарські витрати військових. Це була лише частина видатків міського бюджету, що спрямовувалася на військовий напрям [11, арк. 40]. Подібним чином м. Дубно в 1914 р. виділило 18 376 крб. на найм приміщень для військ з опаленням та освітленням [12, арк. 154, 182]. Загалом такі суми були значними для міських видатків, що становили для Рівного 352 379 крб. на рік, Дубна – 53 383 крб., тобто 8,2% та 34,4% усіх витрат відповідно. Держава повинна була повертати частину коштів, але це відбувалося не завжди.

Однак усе ж у 1914 р. фронт не був близько від цих міст, як це було в 1915–1918 рр. У подальшому видатки міст за цією категорією зросли, а компенсації від центральних органів у військовий час ставали все більш нерегулярними та неповними. У 1915 р. у Рівному на військову квартирну повинність було виділено 46 216 крб., з яких лише 28 221 крб. планувалося повернути як компенсацію від центральних органів [11, арк. 35, 41; 12, арк. 154, 182; 15, арк. 2–3].

Окрім того, роки війни стали періодом стрімкого поширення електричного освітлення в містах, тому за військовим напрямом з'явилася додаткова позиція витрат. Містам Правобережної України по-різному вдавалося вирішити питання освітлення, але пріоритетом у цьому відношенні було забезпечення електричним освітленням штабів та казарм, що розміщувалися в містах. У січні 1917 р. головний інженер луцької міської електростанції А. Яр на засіданні міської думи чітко визначив головне завдання роботи свого підприємства – «давати електричну енергію штабу [Осібної] армії і її відділам», що з літа 1916 р. розміщувалися у місті [7, арк. 104]. Це створювало суттєвий напрям видатків міст. Підрахунки комісії щодо освітлення казарм військових частин, які розміщувалися в Рівному, дали приблизний результат у 6 тис ламп, що коштувало місту 7 774 крб. на рік [15, арк. 12].

У роки війни місцева влада на фронтівій або прифронтовій території опинилася під тиском великої кількості додаткових обов'язків, що було характерно для Східного і Західного фронтів [22, р. 39–40]. Окрім іншого, від представників міської влади військове командування вимагало розквартирування великої кількості солдатів та офіцерів. Зважаючи на невеликі та малі розміри міст губернії, виконати ці вимоги часто було неможливо.

У зв'язку з відступом із Галичини російської армії незадовго перед червнем 1915 р. в Дубно переїхали штаби Командуючого арміями і Головного начальника забезпечення армій Південно-Західного фронту. Подекуди неможливість повноцінного забезпечення військ призводила до конфліктних ситуацій. Військове командування звинуватило керівника міста Міщерука у недостатній наполегливості в питанні розквартирування солдатів, у зв'язку з чим його на деякий час було відсторонено від управління [13, арк. 197, 204–206]. У серпні 1916 р. міська влада Луцька жалілася на те, що всі приміщення в місті зайняті військовими, а містяни, які повернулися, змушені орендувати номери в готелях, не отримуючи жодної компенсації від армії. Ба більше, Луцька міська управа, що повернулася до міста в червні 1916 р., змушена була довгий час орендувати інше приміщення, бо колишня будівля управи була зайнята передовою майстернею 18-ї автомобільної роти [9, арк. 25–25 зв., 51].

Така практика кардинально відрізнялася від Західного фронту, де для солдатів зазвичай вистачало приміщень шкіл, громадських установ, закладів громадського харчування, а для офіцерів – навіть комфортних будинків за наймом (billet) з обслуговуючим персоналом. Домовленості з міською владою укладалися, як правило, на рівні батальйонів за уніфікованими цінами та реалізовувалися досить швидко. Органи міської влади часто стимулювали містян до розміщення солдатів грошовими винагородами [20, р. 33, 98–99, 119].

Біженці та переселенці ускладнювали і без того серйозні проблеми житлової сфери. Військова адміністрація змушена була зважати на їхні проблеми, виділяти місця для їх проживання. Йшлося переважно про тилові міста, куди їх відправляли. Разом із тим біженців було багато і на Волині. Через цей регіон, зокрема Луцьк, Ковель, Сарни і Рівне, вглиб України пролягав один із головних напрямків руху біженців та переселенців. Через Рівне на схід йшло 30 тис осіб щоденно [21, с. 21]. Міста Західної Волині в таких випадках були місцями їх тимчасового проживання, але через транспортну кризу часто це розтягувалося на помітний проміжок часу.

Руйнація значної частини будівель за наявності великої кількості солдатів, біженців та переселенців призводила до надзвичайної насиченості людей у тих приміщеннях на прифронтових територіях, що ще не були зруйновані. У лютому 1916 р. помічник роздавача одягу при харчовальному пункті рапортував, що часто в одному будинку неподалік від фронту (в Олиці, Пересопниці та Підгородцях) можна було застати, окрім 20–25 біженців, ціле відділення солдат. Проте набагато поширенішим явищем, особливо не в зимовий період, було розміщення солдатів у землянках за кілька десятків кілометрів від фронту, як це описує один із солдатів російської армії (у цьому випадку – у липні 1916 р. між Ківерцями та Луцьком) [17, с. 141].

Іншою важливою потребою армії були склади для забезпечення армій. Вони розміщувалися у містах, що знаходилися на певній відстані від фронту та неподалік від залізничних станцій [19, арк. 20]. Один із таких складів розміщувався в місті Сарни, важливому залізничному вузлі у північній частині Волинської губернії. Він повинен був займати великі приміщення, адже під час передачі майна в серпні 1918 р. список категорій включав сотні позицій, у тому числі великогабаритних товарів [16, арк. 15–15 зв., 21–25 зв.].

Важливою проблемою житлової сфери у роки війни стала майже повна відсутність будівельних матеріалів, особливо після просування військ на території, які перед тим були істотно позбавлені ресурсів супротивником та потребували відбудови. Наприклад, після повернення Луцька під контроль російської армії влітку 1916 р. вже в жовтні-листопаді в місті була критична проблема зі склом для ремонту будинків. Окрім того, помітно не вистачало металевих виробів та кваліфікованих робітників [8, арк. 5].

Повне домінування дерев'яної забудови, про що згадувалося вище, спрощувало ремонт, проте негативно впливало на міцність конструкцій. Це питання було особливо важливе в умовах бойових дій. Стан прифронтових міст, зокрема ступінь руйнування, був досить різним. Із кожним роком ситуація погіршувалася. Близькість до фронту, з одного боку, породжувала великий попит на житло, з іншого – високий ризик для відбудови будівель. Під час війни будівництво зупинилося у прифронтовій частині губернії і навіть у тилу. Значною мірою це пояснювалося катастрофічною нестачею робітників у галузі будівництва (близько 50% із цієї сфери було мобілізовано) [1, с. 263–265]. У листопаді 1916 р., через п'ять місяців після відвоювання Дубна російською армією, міська влада змушена була констатувати, що через близькість фронту місто залишається напівзруйнованим. У результаті ціни на найм нерухомості значно піднялися, не відповідаючи при цьому мінімальним вимогам. Це спричиняло санітарно-гігієнічні проблеми та поширення хвороб [2, с. 440–442; 14, арк. 153–153 зв.].

Деякі міста постраждали від військових дій менше. Російський військовий у липні 1916 р. описував Луцьк, який був відбитий у австрійців напередодні: «...місто досить велике і будівлі в ньому, за виключенням дуже небагатьох, і то у передмістях, залишилися всі цілі...». Але загалом було небагато міст, що не втратили великої частини будинків через військові дії [17, с. 149]. Для порівняння: на Західному фронті усталена лінія зіткнень давала змогу вести активнішу торговельну та виробничу діяльність місцевим мешканцям (працювала велика кількість магазинів та навіть заводів і фабрик у кількох кілометрах від фронту) [20, р. 79–81].

Деякою мірою спрощували житлове питання готелі, особливо якщо йшлося про розселення офіцерів. Їхня кількість у таких містах, як Луцьк і Рівне, зросла в період 1915–1916 рр., що було зумовлено наближенням фронту. У Луцьку в липні 1916 р. працювали 11 готелів: «Вікторія», «Брістоль», «Версаль», «Пасаж», «Надія», «Комерційний», «Росія», «Одеський», «Французький», «Європейський», «Бель-В'ю». Кожен із них мав по 8–12 номерів. Виняток становив «Бель-В'ю», де було 32 номери. У 1916 р. середня вартість оренди одного номера коливалася від 1,5 крб. до 2,9 крб. на добу. За бажання клієнти готелів могли отримати додаткові послуги (освітлення, додаткове ліжко, постіль, опалення тощо) [5, с. 135].

Нерідко для відкриття готелю використовували не окреме приміщення, а велику квартиру. Скажімо, 16 квітня 1915 р. мешканка Рівного Рося-Бейла Фарбер отримала дозвіл від міської управи на відкриття готелю «Англія» в п'ятикімнатній квартирі, із яких чотири планувалося використовувати під здачу номерів, а одну – для власного проживання. Такі заклади часто лише формально відповідали назві «готель» [10, арк. 177].

Однак для великої кількості солдатів та офіцерів, що переправлялися з фронту або до нього, такі готелі були вкрай важливі, щоб зупинитися на кілька днів, чекаючи потрібного потягу. Зважаючи на транспортні проблеми військового часу, це було поширене явище. Разом із тим власники закладів досить часто мали проблеми з військовими через це [17, с. 148]. Конфлікти між військовими та цивільними, що надавали в оренду житло, у тому числі готелі, були типовим явищем і для Західного фронту [20, р. 119].

Рух фронту через міста мав часто катастрофічні наслідки для розвитку міста та його будівельної інфраструктури. Перш за все, це пояснюється значним скороченням приміщень, придатних для використання. Окрім згаданих вище руйнувань через військові дії, були й інші систематичні проблеми. Під час відступу війська намагалися не лише вивезти дороги та рідкісні елементи об'єктів міської інфраструктури, а й часто свідомо руйнували будівлі житлового та господарського призначення [9, арк. 7–9].

Висновки. Загалом у роки Першої світової війни житлова проблема в прифронтових містах Волині зумовлювалася присутністю великої кількості військових, біженців та переселенців і низкою інших чинників. Міста Західної Волині в умовах Першої світової війни отримали велику кількість руйнувань, хоча і різну за своїми масштабами для різних міст. Зважаючи на те, що міста регіону були малі, поступове скорочення житлового фонду та потреба у забезпеченні великої кількості військових надзвичайно загострювали житлову проблему. Збільшення кількості готелів у містах деякою мірою полегшувало ситуацію, зокрема щодо тимчасового забезпечення військових житлом, проте не могло повністю ліквідувати проблему. Транспортна криза, мобілізація чоловіків і криза в будівельній сфері зумовили подальше наростання проблеми.

Література:

1. Герасимов Т. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2017. 436 с.
2. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : у двох книгах. Книга 2: Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В.А. Смолій (гол.) та ін. ; відп. ред. О.П. Реєнт ; авт. кол.: Ю.В. Берестень та ін. Київ : Кліо, 2015. 800 с.
3. Города России в 1904 году. Центральный статистический комитет. Санкт-Петербург, 1906. 1788 с.
4. Дем'янюк О. Волинь в добу Української Центральної Ради: військово-політичні аспекти. *Військово-науковий вісник*. 2018. № 29. С. 111–120. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.29.2018.111-120> (дата звернення: 10.01.2023).
5. Денисюк В. Розвиток готельно-ресторанної інфраструктури в Луцьку в 1914–1920 рр. *Літопис Волині*. 2016. Число 16. С. 133–137. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/14830> (дата звернення: 10.01.2023).
6. Держархів Волинської об., ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 441. Постанови Луцької міської думи, 1901 р., 139 арк.
7. Держархів Волинської об., ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1145. Переписка з Луцьким електро-технічним товариством і постанови Луцької міської думи про освітлення вулиць і майданів м. Луцька, 1913–1919 рр., 176 арк.
8. Держархів Волинської об., ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1569. Переписка з волинським губернатором про потребу м. Луцьк металу, 1916 р., 7 арк.
9. Держархів Волинської об., ф. 3. Луцька міська управа, 1848–1920 рр., оп. 1, спр. 1584. Постанови Луцької міської думи, 1916 р., 53 арк.
10. Держархів Рівненської обл., ф. 165. Рівненська міська управа, 1874–1918 рр., оп. 1, спр. 28. Журнали чергових зібрань Рівненської міської думи, 1915 р., 160 арк.
11. Держархів Рівненської обл., ф. 165. Рівненська міська управа, 1874–1918 рр., оп. 1, спр. 29. Звіт Рівненської міської управи про доходи за 1914 р., 1914–1915 рр., 81 арк.
12. Держархів Рівненської обл., ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління, 1894–1895 рр., 1900–1916 рр., оп. 1, спр. 12. Журнали зборів міських уповноважених за 1914 р. 542 арк.
13. Держархів Рівненської обл., ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління, 1894–1895 рр., 1900–1916 рр., оп. 1, спр. 13. Журнали Дубенського зібрання міських уповноважених за 1915 р., 272 арк.
14. Держархів Рівненської обл., ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління, 1894–1895 рр., 1900–1916 рр., оп. 1, спр. 14. Журнали Дубенського зібрання міських уповноважених за 1916 р., 202 арк.
15. Держархів Рівненської обл., ф. 616. Рівненська міська дума, 1912–1915 рр., оп. 1, спр. 2. Журнали надзвичайних зборів, 1914–1915 рр., 15 арк.
16. Держархів Рівненської обл., ф. 630. Ліквідаційна комісія при Рівненському повітовому коменданту, 1918 р., оп. 1, спр. 1. Акти та інші документи про передачу Сарненського складу № 37 Всеросійського земського союзу ліквідаційній комісії, 1918 р., 71 арк.
17. Первая мировая: взгляд из окопа / предисл., сост. и коммент. К.А. Пахалюка. Москва ; Санкт-Петербург : Нестор-История, 2014. 216 с.
18. Сергіюк І.М. Архітектура військових гарнізонів Волинської губернії XIX – початку XX століття (формування, спадщина, принципи реабілітації) : дис. ... канд. архіт. (доктора філософії) : 18.00.01. Львів, 2018. 212 с. URL: <http://ena.lp.edu.ua/handle/ntb/42930> (дата звернення: 10.01.2023).
19. Центральный державный исторический архив Украины в м. Київ, ф. 930. Волинський губернський комітет Всеросійського земського союзу, м. Житомир, 1915–1918 рр., оп. 1, спр. 15. Циркуляри комітету, 1917 р., 100 арк.
20. Gibson C. Behind the lines British soldiers and French civilians, 1914–1918. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 453 p.
21. Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. 238 s.
22. Proctor Tammy M. Civilians in a World at War, 1914–1918. New York: New York University Press, 2010. 379 p.